

УДК 373.5(477)“18/19”

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ В ГІМНАЗІЯХ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Самойленко О. В., Коваленко М. В.

Стаття присвячена проблемам виховання в гімназіях України ХІХ – початку ХХ ст. На основі архівних даних та наукової літератури проаналізовано вплив різних чинників на процес виховання, визначено основні типи, форми і методи виховної роботи. Виявлено широкий спектр різноманітних засобів заохочення та покарання, спрямованих на поліпшення результатів навчання та дисципліни в гімназійних закладах.

Ключові слова: виховання, гімназія, наглядач, вихователь, педагогічна рада, заохочення, покарання.

Статья посвящена проблемам воспитания в гимназиях Украины ХІХ – начала ХХ ст. На основе архивных данных и научной литературы проанализировано влияние разных факторов на процесс воспитания, определены основные типы, формы и методы воспитательной работы. Выявлен широкий спектр разнообразных средств поощрения и наказания, направленных на улучшение результатов учебы и дисциплины в гимназических заведениях.

Ключевые слова: воспитание, гимназия, надзиратель, воспитатель, педагогический совет, поощрение, наказание.

The article deals with the problems of education in gymnasiums of Ukraine in the 19th – the beginning of the 20th c. Based on archival data and scientific literature the authors analyzed the influence of various factors on the process of education and determined the main types, forms and methods of educational work. There was revealed a wide range of various means of reward and punishment aimed at improving learning outcomes and discipline in gymnasiums.

Key words: education, gymnasium, supervisor, educator, pedagogical staff meeting, encouragement, punishment.

Сучасна модернізація системи освіти України в умовах інтеграційних світових процесів вимагає докорінного переосмислення всієї системи виховання, пошуку нових форм і методів відповідно до тих нових ідей, завдань і цінностей, які постають перед суспільством. Україна має свою історично сформовану національну систему виховання. Тому для успішного розв'язання цієї проблеми доцільно буде звернутися до історико-педагогічного досвіду попередніх поколінь, що дозволить поєднати інноваційні ідеї і кращі здобутки вітчизняної педагогіки.

Історичний період ХІХ – початок ХХ ст. – це епоха суспільно-політичного, економічного та соціально-культурного розвитку України у складі двох імперій, масштабного реформування системи освіти, зокрема її середньої ланки, провідним типом якої стали гімназії. У цілому мета виховання визначалася їх Статутами, втілювалася в життя за допомогою методів і засобів, які розроблялися урядом, Міністерством народної освіти й керівництвом навчальних закладів. У зв'язку з тим, що гімназії належали до закладів, у яких отримували знання діти привілейованих класів, за мету було поставлено сформувати модель майбутнього громадянина самодержавної Росії в найкращих традиціях, якому притаманні релігійність, моральність, відданість престолу та вітчизні. Ці загальні вимоги в нових Статутах гімназій щоразу доповнювалися та конкретизувалися.

Так, у Статуті 1804 р. було визначено: “привчати дітей до працелюбства, пробуджувати в них бажання й старанність до наук, які змушували б їх дбати про своє удосконалення” [1, с. 33]. За поведінкою та виховними процесами в гімназіях, крім директора, стежили інспектори, яких обирали зі старших учителів. Але у зв'язку з тим, що вчителі через завантаженість не мали можливості контролювати учнів, у 1838 р. для нагляду за гімназистами була встановлена посада наглядача з досить широкими обов'язками та повноваженнями. Кількість наглядачів визначало керівництво навчального закладу.

У середині XIX ст. в гімназіях до складу осіб, які відповідали за виховну роботу в закладі (інспектор та наглядач), приєдналися ще й гімназійні гувернери. У 1840–1850-х рр. цю посаду займали відставні військові, іноземці. Але вони не були готові до цієї роботи як за освітою, так і, головним чином, через байдужість до дітей, тому й не користувалися авторитетом.

Статут 1864 р. встановив посаду гімназійного вихователя, яку мали займати випускники університетів чи особливих педагогічних курсів. Статутом 1871 р. передбачено інститут класних наставників і їх помічників, які повинні були організовувати й контролювати виховний процес [9].

Як видно із джерел, офіційна документація, розпорядження, циркуляри також постійно нагадували інспекторам, вихователям, адміністрації гімназій про необхідність зміцнювати в гімназистів дух православної віри. “Правила для учнів”, “Правила про стягнення” (1874), “Інструкція для класних наставників” (1877) вимагали виховувати в учнів “почуття правди, честі, поваги до закону і виконавців його, прихильність до царя та вітчизни і, особливо, почуття релігійне” [13, с. 36].

Ось як сформовано завдання закладів освіти у листі попечителя Київського навчального округу від 9 червня 1881 р. директору 2-ї Київської чоловічої гімназії: “Завдання середнього навчального закладу полягає не тільки у передачі учням наукових знань, заснованих на повазі до релігії, до сім’ї та на визнанні начал, що правлять суспільством, але і прищепленні вихованцям поняття про обов’язки як громадян зокрема”, а головне те, що “середній навчальний заклад має виховувати молододу людину для суспільства, яке потребує дотримання певних правил ввічливості, дисципліни та пристойної поведінки, що є суттєвими рисами будь-якої освіченої людини” [7, с. 48]. Правильність такої установи актуальна і для сучасного виховання.

Також у листі попечителя від 19 грудня 1881 р. директорам середніх навчальних закладів рекомендовано “для розвитку та зміцнення релігійного почуття у серцях учнів... визнати за необхідне, щоб кожен день занять починався молитвою” [7, с. 51].

Зауважимо, що релігійне виховання було в центрі уваги навчально-виховного процесу гімназій. Цьому сприяли вивчення Закону Божого, обов’язкове відвідування храму, відзначення релігійних свят тощо. Наприклад, у Правилах для учнів Ніжинської чоловічої класичної гімназії при Юридичному ліцеї, затверджених директором Є. Гудимою, щодо цього було сказано: “1. Учні щоденно повинні читати встановлені церквою молитви. 2. У неділю, святкові та високоурочисті дні учні повинні обов’язково бути присутніми під час богослужіння”. Звільнення від відвідування ліцейської церкви гімназисти мали лише за поганих погодних умов або за бажанням батьків та опікунів разом із учнем відвідати свою парафіяльну церкву [11, с. 2].

Також Правила визначали й основні вимоги до поведінки гімназистів: вони повинні бути ввічливі й привітні з усіма без винятку. На кожного учня заводилася кондуїтна справа, куди заносилися дані про поведінку та ставлення до навчання. Окремо записувалися всі негативні вчинки, “особливості” вихованця. Усе, що пов’язане з ознаками поганого виховання: грубість тону, непристойність пози, недбалість у манерах тощо, – каралося.

У складних випадках, коли провина учня була дуже значною, його виключали із закладу. Керівники навчальних округів передавали відомості про таких учнів і студентів по інших навчальних закладах імперії. Тому відрахований з одного закладу вже не мав права на вступ до іншого, навіть у найвіддаленішому куточку країни.

Також наставники та вихователі навчальних закладів були зобов’язані контролювати життя й поведінку своїх підопічних не тільки під час занять, а й у вільний час. Гімназистам дозволяли перебувати на прогулянках за межами квартири не пізніше заходу сонця. Вихід із квартири міг бути лише з дозволу її власника. Учням забороняли палити, грати в азартні ігри, мати при собі заборонені книги й рукописи, зброю, вживати спиртні напої, відвідувати трактири, кондитерські та інші публічні заклади без дозволу керівництва гімназії, а також концерти, театри, цирк [14, с. 10–12]. Як у чоловічих, так і в жіночих гімназіях учениці не залишалися без пильної уваги наставників та інспекторів. Нагляд за моральністю дівчат покладався на головну класну наглядачку.

Прагнення найбільш сумлінних учнів до самоосвіти й творчого розвитку не завжди задовольнялося навчальним курсом. Про це свідчать і численні доноси попечителям про самочинне створення учнями гуртків і товариств для спільного

читання, про проведення вільного часу. Так, наприклад, у листі директору 2-ї Київської гімназії від 26 березня 1886 р. попечитель повідомляє, що кілька вихованців вищих класів середніх навчальних закладів “не задовольнившись читанням книжок, що є в учнівській бібліотеці, замість того, щоб звернутися по допомогу ... до свого безпосереднього керівництва, з боку якого зустріли б, безумовно, підтримку, заснували товариство під назвою “Гурток саморозвитку” [7, с. 69].

Кількість членів цього товариства становила 15 чоловік, які вносили щомісячну плату, щоб мати можливість читати книжки, заборонені Міністерством народної освіти. Цей випадок став приводом для наказу попечителя влаштувати у “стінах закладів у не навчальний час, напередодні або в день свят збори для учнів вищих класів, на яких або викладач читав та проводив бесіди з учнями на наукові чи літературні теми, що їх цікавлять, або, за попередньою вказівкою викладача, самі учні читали б і потім під його керівництвом обговорювали прочитане” [Там само]. Крім того, пропонувалося влаштувати літературно-музичні зібрання, на яких учні могли б навчатися декламації, співу та виконання музичних п'єс, тим самим розвиваючи свій художній смак та інтерес до таких розваг.

Улітку 1879 р. прийнято спеціальні “Правила для учнів середніх навчальних закладів м. Києва поза стінами закладів та поза домом”. У них суворо заборонялося учням відвідувати розважальні заклади міста, як-от: “Шато де Флер”, “Тиволи”, “Мінеральні води”, гуляти у Байковому гаї та за Дніпром” [7]. Дозволялося ж бувати тільки у Ботанічному саду. До театру гімназисти та вихованці мали право ходити лише з дозволу керівництва за квитками, що видавалися в закладі.

Наприкінці XIX ст. вимоги до поведінки учнів стали особливо жорсткими через загострення політичної ситуації в країні та наростання студентського руху. Вихованці як чоловічих, так і жіночих навчальних закладів не залишалися без уваги жандармського управління. Керівник Київського губернського жандармського управління регулярно через канцелярію попечителя Київського навчального округу надсилав таємні листи директорам закладів з вимогами надавати йому списки учнів з означенням їхнього імені, по батькові, прізвища, звання, віку та віросповідання.

Насамперед це стосувалося престижних закладів, таких, наприклад, як Києво-Печерська чоловіча гімназія. 10 лютого 1887 р. на засіданні педагогічної ради гімназії розглядався циркуляр попечителя навчального округу, у якому зазначалося: “... необхідно забезпечити неослабний нагляд з боку керівництва навчальних закладів за вихованцями і з метою попередження залучення легковажної молоді політичними агітаторами до злочинних товариств, додаючи, що, якщо буде виявлено участь учнів не тільки у різних незаконних товариствах, земляцтвах та ін., але навіть і в дозволених законом товариствах або здійснення учнями будь-яких зібрань, без відома та дозволу керівництва закладу, педагогічна рада повинна негайно звільнити таких осіб із закладу” [5, с. 26].

Протоколи педагогічних рад засвідчують, що в процесі навчання постійно здійснювалися покарання як елемент навчально-виховного процесу. Так, учитель Чернігівської гімназії у 1814 р. засвідчував, що на його уроках деякі учні кидалися сміттям, розмовляли, вживаючи непристойні слова, голосно сміялися, свистіли, співали, кололи менших учнів голками. За це вчитель використовував такі покарання: перший раз – вибачав, другий – умовляв, третій – дорікав, четвертий – ставив біля порога, п'ятий – не відпускав на обід, шостий – садив на гірше місце, сьоме – представляв на виключення з гімназії [15].

Відомо також, що були й тілесні покарання, які здійснювали переважно наглядачі. Навіть попри розісланий циркуляр міністра освіти Розумовського, у якому висловлювалося прохання не застосовувати тілесних покарань, тому що вони озлоблюють учнів, учителі продовжували карати. Усі Статуту гімназій, крім 1804 р., передбачали фізичні покарання учнів. Найбільш розповсюдженою його формою залишалася різка, яку називали “царицею” виховання. У 1840 р. покарання учнів офіційно заборонили, але в 1859 р. – відновили. Були прийняті “Правила про проступки та покарання учнів”, у яких чітко визначено види покарань. Навіть існувала відомість № 28 – про найважливіші покарання, що фіксувала перелік покарань за розрядами, а також відомість № 3 – щодо характеру порушень [1].

Природно, що проти такого ганебного методу виховання різко виступали деякі освітянські діячі, серед них і М. Пирогов, який опублікував кілька злободенних статей

на цю тему, зокрема, “Звіт про наслідки введення в Київському навчальному окрузі правил про проступки та покарання учнів гімназій” та “Основні початки правил про проступки та покарання учнів гімназій Київського навчального округу” [10].

Також під час роботи в Одеському навчальному окрузі М. Пирогов став свідком жорстокого покарання дітей у Херсонській губернії. Про це він розповів у статті “Чи треба сікти дітей і сікти в присутності інших дітей” (1858), у якій висловив своє негативне ставлення до цього ганебного покарання, вважаючи його аморальним і недопустимим [Там само].

Зазначимо, що дані про покарання, які надходили до Управління навчального округу серед інших обов'язкових статистичних даних, а також листи від громадськості й батьків загострювали проблему. Під керівництвом М. Пирогова було створено комітет для розробки “Правил поведінки учнів і вихователів”. Проте після оприлюднення цей документ викликав як підтримку, так і різке неприйняття. У доповіді на засіданні комітету М. Пирогов, проаналізувавши стан виховної роботи, вказав, що ніхто в державі не вчить ні вчителів, ні інспекторів, ні директорів, яких призначають частіше не за педагогічним покликанням, а як чиновників, далеких від педагогічної справи. Не виконують виховних функцій і педагогічні ради, які існують лише для формальних іспитів. Таким чином, порушується зв'язок між учителями та учнями. Попечитель прямо поставив перед комітетом запитання: “Як за такої організації наших гімназій і з нинішніми засобами знищити свавілля дій, відновити в учнів утрачену довіру до керівництва гімназії і поступово поновити порушений зв'язок між учнями й наставниками?” [10, с. 157].

Але при цьому виникала ще одна проблема: комітет був змушений керуватися тим Статутом гімназій, який існував на той час, тому нічого не можна було кардинально змінити. І в цьому випадку М. Пирогов визнавав, що за такої ситуації зрушень можна досягти далі лише завдяки посиленню морального впливу педагогічних рад і втіленню в життя вироблених “Правил для учнів і вихователів” [Там само, с. 138].

М. Пирогов добре розумів, що це були тимчасові заходи і вони не могли викоренити всіх вад, які накопичилися у виховній роботі. Але необхідно було зупинити свавілля в шкільній практиці й підняти авторитет педагогічних рад. Окрім цього, в “Правилах” залишався пункт, який стосувався покарання різками. Він зберігся через інертність батьків, директорів і педагогів, які наполягали на його збереженні, до того ж покарання передбачалося Статутом гімназій. М. Пирогов усвідомлював, що передова громадськість обов'язково висловить незадоволення.

Цікаво те, що правила були надруковані на окремих аркушах і розвішані на стінах гімназій. Відомо, що вони жваво обговорювалися на педагогічних радах у всіх навчальних закладах. Особливої гостроти в Новгород-Сіверській гімназії набула дискусія щодо методів покарання дітей: різки, чорні дошки, відрахування, переведення у нижчі класи та ін. У 1860 р. педагогічна рада, враховуючи традиції попередників, вирішила відмінити різки й чорну дошку. Педагоги шукали інших заходів заохочення дітей до навчання. М. Пирогов запропонував проводити літературні бесіди, що користувалися успіхом, а також інші виховні заходи. Діти готували вистави, на які приходили глядачі з міста, а по суботах влаштовували танці, ігри, на яких були присутні й учителі [12].

Також попечитель навчального округу М. Пирогов запропонував для визначення покарань створювати суди товаришів у складі самих учнів. За спостереженнями дирекції всі гімназисти ставилися до вибору суддів і до самого характеру такої роботи дуже серйозно. Члени суду товаришів завжди ту чи іншу справу розглядали уважно й відповідально, тому не було майже жодного випадку, коли членів суду треба було виправляти.

Як показала практика роботи гімназій, “Правила” відіграли позитивну роль у зменшенні фізичних покарань, а використання поміркованих засобів впливу на дитину мало позитивні результати: гімназисти з більшою повагою ставилися до старших і рівних собі, вимагали пояснень, чому їх карали саме в такий спосіб, уникали грубих слів і прізвиськ. Щоб запобігти лінощам, учням давали додому читати книги.

Однак, незважаючи на урізноманітнення виховних заходів, покарання в гімназіях продовжувалися й далі, про що свідчать, наприклад, архівні відомості з Ніжинської класичної чоловічої гімназії за 1875–76 рр. Так, найбільша кількість покарань припадає на підготовчий та нижчі (1–4) класи – 573 учні, із загальних – 601, тоді як на вищі (5–8) класи – лише 28. Найбільше покарань учні отримали за лінощі (146) та

порушення дисципліни в закладі (120). Директорську догану зі зниженням оцінки за поведінку було оголошено 2 учням, а ув'язнення в карцер до 4-х годин із призначенням письмової роботи отримали 15 учнів. Також учень 2-го класу потрапив на добу до карцеру [2; 3].

Покарання карцером досить суворо регламентувалося загальними правилами 1883 р.: “У навчальних закладах, де з якої-небудь причини неможливо зробити світлий карцер, можна залишити й темні, у яких необхідно зробити вікно у дверях, щоб служник міг спостерігати за арештованим учнем, до того ж карцери мають бути обов'язково теплими, і в них мають знаходитися лави для сидіння” [5, с. 57].

І тільки на початку ХХ ст. (1905–1906 рр.) під тиском громадськості міністерство І. Толстого відмінило тілесні покарання, що спонукало до пошуку нових гуманних засобів виховання, нових форм впливу на учнів [1].

Інколи Міністерство освіти та попечителі навчальних округів видавали розпорядження, які торкалися й заохочення учнів. Наприклад, у 1862 р. керівництво Київського навчального округу оприлюднило спеціальний циркуляр про заохочення учнів гімназій округу до самостійних занять, зокрема до вивчення російської мови та словесності. У Новгород-Сіверській гімназії за наступника А. Батаровського для заохочення дітей у кожному класі ставили парти особливого кольору: одні для відмінників, інші – для старанних. Цим гімназістам дозволялося носити на мундирі золоті нашивки, їх імена друкувалися в “Губернских ведомостях” і сповіщалися попечителю, який виносив їм подяки [12].

Із дозволу міністра народної освіти була заснована премія для кращих учнівських творів в окрузі: одна – 100, а три – по 50 крб. Твори, які надходили з гімназій, розглядалися особливим комітетом, призначеним попечителем. Ті учні, які не отримували премій, відзначалися подякою попечителя навчального округу. Також імена всіх переможців друкувалися в циркулярі по Управлінню округом і оголошувалися на урочистих зборах тієї гімназії, у якій вони навчалися.

Окрім того, в кожній гімназії в кінці чверті проходили святкові лінійки, на яких відзначали кращих учнів. Їх нагороджували похвальними листами та книгами творів російських письменників, після чого відбувалися концерти або вистави.

Йдучи назустріч вихованцям гімназій, які походили з бідних сімей, керівництво дозволяло їм підробляти домашніми учителями та вихователями. У 2-й Київській чоловічій гімназії на засіданнях педагогічної ради неодноразово розглядалися прохання учнів старших класів про надання їм свідоцтв на право займатися репетиціями. “Слухали: прохання учнів 7-го класу Бейзвана Казиміра, Чоповського Цезарія та 5-го класу Лазова про дозвіл їм займатися репетиціями і видання їм відповідного свідоцтва. Зважаючи на успіхи та поведінку вказаних осіб, рівно як і недостатність їх засобів для продовження свого навчання, визначили: видати усім згаданим особам свідоцтва” [6, с. 38].

Факти свідчать, що на початку 1860-х рр. основна увага громадськості була звернена на виховання національно-патріотичних почуттів сучасників, у тому числі й учнів гімназій. У Російській імперії на той час суспільство було повністю русифіковане. Проте національні почуття різних народів час від часу проявлялися. Зокрема, продовжувалася боротьба за викладання в школах рідною мовою, вивчення історії, літератури та культури свого краю. Такі зловоденні питання жваво обговорювалися не лише в приватних колах, а й на сторінках окремих періодичних видань. Це підтверджує діяльність деяких учителів Чернігівської чоловічої гімназії – І. Дорошенка, Л. Глібова, братів Костянтиновських та ін. Вони разом із відомими українськими діячами, фольклористами й етнографами С. Носом, О. Марковичем та іншими брали активну участь у постановці вистав на українську тематику [15].

Уже в другій половині ХІХ ст. виховна робота в гімназіях почала урізноманітнюватися. Виникали нові її форми, які використовувалися педагогами як під час навчання, так і в позаурочний час. Виховна робота набула цілеспрямованого характеру і проводилася в патріотичному, морально-релігійному, естетичному, фізичному напрямках. Педагогічна громадськість звертала увагу керівників гімназій на естетичне виховання, яке мало формувати в учнів почуття прекрасного, високого, спонукати до морального ідеалу, викликати інтерес до мистецтва, здорового способу життя, прищеплювати естетичні смаки.

Важливе місце в системі виховної роботи, спрямованої на патріотичне, естетичне та розумове виховання, яка проводилася в гімназіях, займали навчальні

екскурсії. Так, у звіті про їх проведення директор Ніжинської міської чоловічої гімназії П. Заболотський писав: “За останній час наша школа виявила, між іншим, давно бажане й від душі нами прийняте прагнення усунути космополітизм, який панував у шкільних програмах, і приділити належну й заслужену увагу рідній мові, рідній географії, історії, літературі. Школа звернула в наші дні належну увагу на здоров’я національного почуття і любові до вітчизни” [8, с. 1–4]. Завдяки навчальним екскурсіям духовно збагачувалися не лише учні, а й педагоги та відбувалося своєрідне поповнення знань природним шляхом.

Як свідчать документальні матеріали, найбільш розповсюдженими формами виховання в дореволюційній гімназії стали благодійні вечори, колективні відвідування театру, кінематографу, робота гімназійних творчих груп – театральних, музичних. Застосовували такі методи виховання, як особистий приклад, привчання, наведення прикладів, бесіда, заохочення, покарання, зауваження [4, арк. 2–3].

Безсумнівно, якість виховної роботи, її багатогранність безпосередньо залежали від керівництва гімназій та викладачів, які залучали учнів до її проведення.

На наш погляд, у багатьох гімназіях завдяки організації різних заходів проводилося комплексне виховання. Один і той же, наприклад, вечір міг сприяти як патріотичному, так і естетичному та розумовому вихованню учнів. Головним було те, що гімназисти самі проявляли ці почуття шляхом активної участі в заходах.

Таким чином, проведене дослідження дає можливість зробити висновок, що виховання в гімназіях України в XIX – на початку XX ст. мало цілеспрямований, комплексний характер і було направлене на формування загально слухняних громадян, відданих престолу і Вітчизні. Чиновниками Міністерства народної освіти та прихильниками їх системи було вироблено модель виховання молоді особистості, яка формувалася під час навчання в гімназіях. Перед працівниками освіти ставилося завдання здійснювати моральне, релігійне, патріотичне, естетичне виховання шляхом використання різних форм і методів виховної роботи.

Література

1. Алешинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII–XIX) / Иван Александрович Алешинцев. – СПб. : Изд. Богдановой, 1912. – 346 с.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1367, оп. 1, спр. 44, 49 арк. Отчет гимназии за 1875/1876 г.
3. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 76, 36 арк. Ведомость об успехах и поведении учеников гимназии за 1876/77 г.
4. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2270, 3 арк. О проведении в гимназии утренников и вечеров.
5. Державний архів м. Києва, ф. 78, оп. 7, спр. 6, арк. 26, 57.
6. Там само, ф. 81, оп. 54, спр. 7, арк. 38.
7. Там само, ф. 81, оп. 54, спр. 11, арк. 69.
8. Заболотский П. А. Крымская экскурсия 1914 года в воспоминаниях ее участников – учеников / П. А. Заболотский // Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии. – 1914–1915. – Нежин, 1915. – С. 1–4.
9. Инструкция для классных наставников гимназий и прогимназий ведомства МНП. – Х. : Типография Ун-та, 1871. – 80 с.
10. Пирогов Н. И. Собрание литературно-художественных статей Н. И. Пирогова, вышедших в управление его Киевским учебным округом (1858–1861) / Николай Иванович Пирогов. – К. : Университет. типография, 1861. – 253 с.
11. Правила для учеников Нежинской гимназии. – Чернигов, 1869. – 8 с.
12. Северянин [Шугуров Н.]. К столетию Новгород-Северской гимназии / Северянин [Н. Шугуров] // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII, сентябрь. Документы. Известия. Заметки. – С. 63–70.
13. Свод постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям ведомства Министерства народного просвещения. – СПб., 1888. – 265 с.
14. Смотровая И. В. Становление и развитие гимназического образования в России в XIX – начале XX вв. (на материалах Саратовской губернии) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01. “Общая педагогика, история педагогики и образования” / Смотровая И. В. – Саратов, 2003. – 18 с.
15. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання / Ф. Спиридонов // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня. – С. 4.